ТҮРКІТАНУ · 2-ДӘРІС

Түркітанудың қалыптасуы мен дамуының кезеңдері

Көне жазба мұралардан қазіргі академиялық және цифрлық зерттеулерге дейін

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

Түркітанудың тарихи эволюциясын жүйелі түсіндіру

НЕГІЗГІ МАҚСАТ

Түркітанудың бастау кезеңдерінен қазіргі ғылыми мектептерге дейінгі қалыптасуын, негізгі зерттеушілерін және әдіснамалық өзгерістерін зерделеу.

Тарихи сабақтастық

Көне жазба деректер мен кейінгі ғылыми дәстүр байланысы

Ғылыми мектептер

Салыстырмалы тіл білімі мен ұлттық зерттеу бағыттары

Қазіргі бағдар

Халықаралық ықпалдастық және цифрлық түркология

Дәріс соңында білім алушы...

01	**Түсіндіреді**	Түркітанудың төрт даму кезеңінің ерекшеліктерін
02	**Сипаттайды**	Негізгі жазба мұралар мен ғалымдардың ғылыми үлесін
03	**Салыстырады**	Классикалық, кеңестік және заманауи зерттеу бағыттарын
04	**Бағалайды**	Цифрлық әдістердің түркі мұрасын сақтаудағы мүмкіндіктерін

Түркітану эволюциясының төрт кезеңі

I

Көне дәуір – XIX ғ. ортасы

Бастапқы және дәстүрлі кезең

II

XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы

Академиялық және классикалық кезең

III

XX ғ. ортасы – аяғы

Кеңестік және ұлттық мектептер

IV

XXI ғ. – қазіргі уақыт

Заманауи және цифрлық кезең

Кезеңдер бір-бірінен толық ажырамайды: зерттеу дәстүрлері сабақтастықта дамиды.

Түркі тілдері туралы білімнің алғашқы жинақталуы

Көне дәуірден XIX ғасырдың ортасына дейін

Жазба мұралар

Ортағасырлық сөздіктер, дидактикалық шығармалар мен қыпшақ, шағатай дәуірінің мәтіндері жинақталды.

Сипаттамалық деректер

Түркі халықтарының тілі, тұрмысы және этнографиясы жөніндегі алғашқы жүйелеулер қалыптасты.

Тарихи рөлі: кейінгі ғылыми салыстыруға негіз болатын бастапқы дерекқор жасалды.

Ерте түркітанудың жазба дереккөздері

Автор / дәстүр	Мұра	Ғылыми маңызы
Махмұд Қашқари	«Диуани лұғат ат-түрк» (1072–1074)	Түркі сөздік дәстүрінің және тілдерді салыстырудың маңызды бастауы
Жүсіп Баласағұн	«Құтадғу білік»	Тіл, қоғам, мемлекет және дүниетаным туралы әдеби мұра
Қыпшақ жазба дәстүрі	«Кодекс Куманикус»	Қыпшақ тілі жөніндегі лексикографиялық дерек
Шағатай әдеби дәстүрі	Алишер Навои еңбектері	Түркі жазба әдебиетінің дамуын көрсететін мәтіндер

Бұл ескерткіштер кейінгі салыстырмалы-тарихи зерттеулерге мәтіндік база берді.

Еуропалық және ресейлік зерттеушілердің еңбектері

01

В. Страленберг

Түркі халықтары жөніндегі тарихи-этнографиялық бақылаулар

02

Г. Ф. Миллер

Тілдік және этнографиялық деректерді жүйелеуге ұмтылыс

03

П. С. Паллас

Лексикалық деректерді салыстыруға мүмкіндік берген материалдар

Кезеңнің ерекшелігі — кәсіби түркітану толық қалыптаспай тұрып, көптүрлі деректің жиналуы.

1893 жыл: көне түркі руникасын оқу кілтінің табылуы

1893

Орхон-Енисей жазбалары

Вильгельм Томсен

Орхон-Енисей руникалық жазуының кілтін анықтады.

Василий Радлов

Мәтіндерді оқу, жариялау және аудару ісіне елеулі үлес қосты.

Дәріс мәтінінде бұл оқиға ғылыми түркітанудың ресми бастау нүктесі ретінде сипатталады.

Классикалық кезең ғылыми әдісті орнықтырды

В. Радлов

«Опыт словаря тюркских наречий» еңбегі түркі тілдерінің лексикалық материалдарын жинақтау мен салыстыруда іргелі орын алды.

Алтайтану бағыты

Г. Рамстедт пен Н. Поппе еңбектері алтай тілдері теориясының дамуына ықпал етті. Бұл — тарихи тілдік туыстық туралы ғылыми гипотезалар аясындағы бағыт.

Әдіснамалық өзгеріс: деректерді жинақтаудан салыстыру, жіктеу және тарихи түсіндіруге көшу.

XX ғасырда академиялық зерттеу кеңейді

Институционалдану	Ғылым академиялары мен тіл білімі институттары ғылыми орталықтарға айналды.
Жүйелі сипаттау	Фонетика, морфология, синтаксис және тілдік жіктеу салалары дамыды.
Зерттеушілер	Н. Дмитриев, Э. Тенишев, А. Щербак, Н. Баскаков еңбектері ерекше орын алды.

Кеңестік кезеңде ұлттық республикалардағы дербес ғылыми дәстүрлердің негізі қаланды.

Қазақстандағы ғылыми дәстүрдің қалыптасуы

1. **Құдайберген Жұбанов**
2. **Сәрсен Аманжолов**
3. **Ісмет Кеңесбаев**
4. **Нығмет Сауранбаев**
5. **Әлкей Марғұлан**
6. **Ғайнетдин Мусабаев**

Ғалымдар түркі халықтарының тілдік, тарихи және мәдени мұрасын зерделеуге үлес қосты.

Түркітану тілдік деректен мәдени диалогқа ұласты

1975

«Аз и Я»

Олжас Сүлейменов

Еңбекте славян және түркі мәдениеттері арасындағы байланыстарға жаңа көзқарас ұсынылды.

Ғылыми мәні: тарихи-тілдік деректерді мәдениетаралық қатынастармен байланыстыра талқылауға серпін берді.

Түркітану — халықаралық ғылыми ынтымақтастық алаңы

Халықаралық құрылымдар	Түркі академиясы; ТҮРКСОЙ; Түркі мемлекеттері ұйымы
Ғылыми орталықтар	Түркия (Анкара, Ыстанбұл); Германия; Австрия; АҚШ; Жапония; Венгрия
Ортақ бағыттар	Тілдік мұраны зерттеу; халықаралық жобалар; ортақ ғылыми деректер мен стандарттар

XXI ғасырда түркітану институционалдық әрі пәнаралық сипатта даму үстінде.

Түркі мұрасын цифрлық кеңістікке көшіру

01

Жазба ескерткіштер

Руникалық және ортағасырлық мәтіндерді цифрландыру, Unicode жүйесіне сәйкестендіру.

02

Электронды корпустар

Ұлттық мәтін корпустарын құру, ескерткіштерді 3D-сканерлеу және ГИС-карталау.

03

Тіл технологиялары

Табиғи тілді өңдеу (NLP) және үлкен тілдік модельдерге (LLM) түркі тілдерін енгізу.

Мақсат — тарихи деректі сақтау ғана емес, оны зерттеу мен қолдануға қолжетімді ету.

Түркітанудың даму логикасы

Кезең	Негізгі нысан	Басым ғылыми тәсіл
Бастапқы	Тілдік және этнографиялық деректер	Жинау, сипаттау, сөздік жасау
Классикалық	Көне жазбалар, түркі тілдері	Дешифрлеу, салыстырмалы-тарихи талдау
Кеңестік/ұлттық	Жеке түркі тілдері және мектептер	Академиялық жүйелеу, грамматикалық сипаттау
Цифрлық	Корпустар мен электронды мұра	NLP, цифрландыру, пәнаралық әдістер

Тұрақты өзек — түркі тілдері мен мәдени мұраны тану; өзгеретін нәрсе — дерекпен жұмыс істеу әдісі.

Даму сабақтастығы — түркітанудың басты күші

1. Түркітану алғашқы жазба мұралар мен сипаттамалық деректер негізінде қалыптасты.
2. XIX ғасырдың соңында көне жазулардың оқылуы ғылыми зерттеудің жаңа кезеңін ашты.
3. XX ғасырда академиялық институттар мен ұлттық зерттеу мектептері нығайды.
4. Қазіргі міндет — тілдік және мәдени мұраны цифрлық ортада сақтап, ғылыми айналымға енгізу.

Өткеннің дерегі → ғылыми талдау → цифрлық болашақ

Дәрісті бекітуге арналған сұрақтар

01 Түркітану ғылымының дамуы қандай төрт кезеңге бөлінеді?

02 «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің түркітану тарихындағы орны қандай?

03 1893 жылғы ғылыми жаңалықтың маңызын түсіндіріңіз.

04 Классикалық және кеңестік түркітанудың зерттеу тәсілдерін салыстырыңыз.

05 Қазақстандық түркітану мектебінің негізгі өкілдерін атаңыз.

06 Цифрлық корпустар мен NLP түркі мұрасын зерттеуді қалай өзгертеді?

Ұсынылатын негізгі әдебиеттер

1. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в СССР. Дооктябрьский и советский периоды. – Москва: Наука, 1972. – 271 с.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.
3. Аманжолов А.С. Қазақ түркітануының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 192 б.
4. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 246 с.
5. Сыздықов Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғғ.). – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.